

Юрій Шаповал
(Київ)

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ І ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ 1943—1944 рр. У ДЗЕРКАЛІ ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Полеміка, що розгорнулася навколо волинських подій у 2003 р. у Польщі і в Україні, міждержавні заходи по вшануванню жертв польсько-українського конфлікту повною мірою показали необхідність відповідального ставлення науковців до формування колективної історичної пам'яті поляків і українців про спільне минуле. Як відомо, це минуле не завжди було забарвлене рожевими тонами, а тому особливо важливо розібратись із фундаментальними та ситуативними мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що жили цей конфлікт, а також з його наслідками.

11 липня 2003 р. Президент Польщі Олександр Квасневський і Президент України Леонід Кучма виголосили Спільну заяву «Про примирення — в 60-ту річницю трагічних подій на Волині», в якій, зокрема, підкреслено: «З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неувядливі страждання, посіяла глибокий біль та недовіру. Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє»¹.

Важливим кроком на шляху до історичної правди, до неупередженої інтерпретації складних подій є опрацювання документів і матеріалів, що

зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБ України) в Києві та його регіональних структурах у Волинській, Рівненській, Тернопільській та Львівській областях. Найбільший інтерес представляють фонди, які містять документи із окремих слідчих справ на учасників польського і українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА), їх інформаційні матеріали, доповідні записки і аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД/НКГБ (МВД/МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння.

Публікація цих документів частково вже розпочалася². Наукове їх опрацювання вкрай важливе і з огляду на те, що в Польщі і в Україні з'явилися публікації, що актуалізували волинську трагедію тенденційно, у певному напрямі, прагнули давати однозначні відповіді на вельми неоднозначні питання. У роки комуністичної влади в Польщі не заохочувалися згадки про західноукраїнські землі, щоб не дратувати керівництво тодішнього Радянського Союзу. Однак досить широко, наприклад, засоби масової інформації приписували українцям вбивство польської професури у Львові і придушення Варшавського повстання у 1944 році. Пізніше було доведено, що ні перше, ні друге твердження немає ніяких підстав, хоча, як пише академік Ярослав Ісасевич, важко сказати, «чи висновки вчених з цього питання дійшли до широких кіл населення»³. Частина польського суспільства сприймає волинську трагедію (як мовиться частіше, «волинську різанину») як таку, що була детермінована передусім «органічним» націоналізмом українців.

Натомість в Україні часом лунають голоси, що, мовляв, з поляками немає про що дискутувати, адже волинських поляків нищили «на наших етнічних землях», що «поляки прийшли на Волинь непрошені і відійшли звідти нежалувані»⁴.

Для наукових оцінок подій такого масштабу як польсько-український конфлікт такого роду ригористичні підходи неприйнятні. Це і є та історико-політична симплістика, що її завжди варто уникати, якщо ми хочемо зрозуміти джерела таких інфернальних подій, до яких відноситься волинська трагедія. Не підлягає сумніву історична «тяглість» українсько-польських контрверсій. Вони то загострювались, то вщухали, але «фермент» протистояння ніколи не зникав. Не підлягає сумніву, що з початком Другої світової війни поляки і українці опинились у жорнах двох диктатур — гітлерівської і сталінської.

Документи з ДА СБ України показують, що усвідомлення цього було, а тому були **спроби порозуміння, спроби польської і української сторін домовитись перед наявністю спільних ворогів**. Зокрема, важливими є свідчення керівника Крайового Проводу ОУН на ЗУЗ («Галичина») Михайла Степаняка («Сергія»), який на допиті 30 серпня 1944 р. дав докладні свідчення про те, як за дорученням Проводу ОУН(б) у середині 1942 р.

він разом з З.Матлюю («Дніпровим») через священника УГКЦ Кладочного у Львові вступив у переговори з польським підпіллям⁵.

Наприкінці літа 1942 р. у Варшаві представники ОУН вели переговори з представниками Делегатури края Лондонського еміграційного уряду. До них Степаняк не був причетний, але у вересні 1943 р. він особисто брав участь у переговорах з представниками польських підпільних організацій у Львові. Тоді польською стороною було заявлено, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що у політиці польського уряду упродовж 20 років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Багато помилок було зроблено також українцями стосовно Польщі. Поляки нині не бажають повторювати помилки і слід сподіватись, що і в середовищі українців відбулась деяка зміна поглядів на польсько-українське питання. Нині і українці і поляки опинились під ударами того самого ворога — німців»⁶.

Відбулися наступні зустрічі у 1944–1945 рр., але необхідних домовленостей не було досягнуто і, як свідчать архівні джерела, насамперед через те, що обидві сторони вважали Західну Україну «своєю». Збереглося надзвичайно багато документів різного характеру, які підтверджують це. Ось один конкретний приклад. 23 травня 1944 р. начальник Управління НКГБ по Рівненській області Федір Цвєтухін у спецповідомленні на ім'я наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка писав про викриття на території області кількох польських підпільних організацій, а з-поміж них «ПСЦ» («Паньствова Служба Цивільна»), на чолі якої стояв Ян Коханчик. За свідченням заарештованих членів цієї організації, загальне керівництво організацією здійснював лондонський емігрантський уряд, якому безпосередньо підпорядкований Крайовий центр у Варшаві, а йому підпорядковано структури у центрах колишніх воєводств. Далі йдуть повітові структури, яким підпорядковані низові структури. У спецповідомленні цитувалися свідчення заарештованої Роговської, за словами якої «ПСЦ» мала такі завдання:

«а) Боротьба за відродження Польщі у кордонах 1939 року шляхом збройної боротьби проти радянської влади за допомогою Англії та США;

б) Здійснювати агітаційну роботу серед польського населення про необхідність боротьби за Польщу від «моря до моря», повчаючи поляків, що за допомогою Англії і Америки Польщу буде відновлено у своїх колишніх кордонах;

в) Виховувати польську молодь у націоналістичному дусі;

г) Створювати і керувати польськими збройними загонами самооборони;

д) Надавати матеріальну допомогу полякам, які втекли від бандерівців тощо»⁷.

Отже, кожна із сторін — польська і українська — вважала, що вона веде боротьбу за власну територію і вже це робило криваве зіткнення не-

минучим. Наступне важливе питання, над яким примушують роздумувати документи ДА СБ України, це питання **про причини кровопролиття на Волині**, про те, хто перший розпочав його.

Зіткнення розпочалося на Холмщині у 1942 р. Свого часу (а саме у 1937 р.) тут і на Підляшші з наказу польської влади було зруйновано 151 православну церкву, а 153 обернули на католицькі костели. Не випадково саме на цих теренах робота українських націоналістів по залученню до своїх лав молодих сил була успішною. Як зазначалося в одному з оунівських документів, «в роках 1940–41 ОУН охопила весь терен Холмщини та Підляшшя»⁸.

Як вказувалося у складеному для оунівського видання «До зброї» переліку фактів терору проти українців у 1941–1943 рр., вже з весни 1941 р. поляки почали збільшувати свій протиукраїнський терор: «Тільки в самій Холмщині і Грубешівщині замордували вони в тому часі понад 600 українських учителів, священників та інших громадських і суспільних діячів, як теж звичайних селян»⁹.

У іншому документі ОУН підкреслювалося: «Друга форма боротьби поляків проти українців — це створення власних боївок, які при допомозі куль і пожеж почали винищувати свідомий український елемент на ЗУЗ (ЗУЗ — **Західноукраїнські землі**. — Авт.). Почали це робити в квітні 1942 р. на Холмщині, де до весни 1942 р. вимордували 394 особи, найсвідоміших українців, відтоді поширили терор на Галичину і Волинь і кількість помордованих поляками жертв досягла вже кілька тисяч. Польські банди застосовували не тільки індивідуальний терор, але винищують цілі села, палять господарства та вирізують ціле населення, не щадячи жінок і дітей. Спеціально жорстоко проводять ці акції на Холмщині»¹⁰.

Документи, наявні в ДА СБ України, дозволяють докладніше уявити ситуацію у 1942 р. З середини, а особливо з осені року в лісах почали концентруватися нелегали ОУН і неорганізована українська молодь, а у селах виникли команди «самооборони». Причиною для формування останніх було те, що німці почали мобілізувати українську молодь на роботу до Німеччини, а також на службу в німецькій армії. Проте невдовзі ситуація кардинально змінилась.

Наприкінці 1942 р. на Холмщині польські боївки здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з німцями, причому репресії торкнулися не лише членів ОУН, а й неорганізованого українського населення. Саме відповідь на польські репресії проти українського населення, за твердженнями оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувались в лісах, почали здійснювати «відплатні репресії щодо польського населення», що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулися на інші області Західної України¹¹.

Як обвинувачення проти поляків висуvalась також співпраця з німцями і видача ними учасників ОУН. Полякам пропонувалось виїздити із західноукраїнських земель до Польщі, а коли вони відмовлялись це робити, то їх будинки спалювали, господарства грабували, а самих поляків вбивали.

За цих умов поляки також створювали бази самооборони для захисту польських сіл. Відомо, що підпільні структури Армії Крайової (АК) на початку 1943 р. створили на Волині близько 100 самооборонних баз, так званих пляцувок¹². Ситуація загострювалась тим, що при організації баз самооборони саме німці давали зброю деяким польським селам. Це констатувалося не лише діячами ОУН, а й достатньо повно відбито у документах радянської спецслужби. Зокрема, нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной у своєму повідомленні на ім'я Микити Хрущова у лютому 1944 р. про події на Волині писав: «Зброю полякам, які здійснювали самооборону, видавалася німцями, але значна його частина нелегально купувалася самими поляками переважно у мадяр, частину яких було дислоковано у Волинській області. Внаслідок цього у польського населення зконцентрувалася велика кількість зброї»¹³.

Архіви радянської спецслужби зберегли численні свідчення конкретних осіб про діяльність польської самооборони. Метою пляцувок, за свідченнями їхніх учасників, було «...виставляти варту (пост) на околицях поселень і при появі озброєних груп повідомляти німецьким властям і чинити збройний опір, а також вести спільну збройну боротьбу проти українських націоналістів бандерівців і бульбівців»¹⁴.

У документах НКВД/НКГБ польські самооборонні структури кваліфікувались як «польсько-німецькі збройні групи «Пляцувки», а у ДА СБ України збереглися детальні описи масових польських репресивних акцій проти українського населення. На думку авторитетних українських дослідників, події 1942 р. на Холмщині надали імпульс подальшій ескалації польсько-українського насильства. Архівні документи не дозволяють зробити вичерпний висновок про «першоавторство» у цьому якоїсь однієї сторони. Вони радше значно доповнюють складну амальгаму цих подій, застерігаючи тим самим від спроб створити якусь однобічну схему.

Архівні джерела переконливо свідчать і про ту **провокативну роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили»**. Йдеться насамперед про нацистів.

Описуючи згадані події на Холмщині і Підляшші, автори одного із оунівських документів зауважують: «Поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців»¹⁵. Микита Хрущов, аналізуючи у червні 1943 р. загострення українсько-польських стосунків, зауважував: «Моя думка, що все це — справа рук німців»¹⁶.

У сучасній українській історіографії висвітлено те, яку роль відіграв Берлін у конфлікті поляків і українців. Показано, зокрема, що після того, як німецьку поліцію на Волині і у Поліссі залишило близько 5 000 українців, які пішли в ліси, німці набрали нових поліцаїв, переважно з місцевих поляків. Однак не лише в поліції, а й в інших структурах були поляки. Наприклад, у Луцьку всі німецькі адміністративні заклади очолювали поляки. В уряді генерал-комісаріату з усіма його відділами чиновників польської національності налічувалось 80%, у гебісткомісаріаті — 60%, центральній установі для торгівлі зі Сходом — 60%, господарському банку — 30%¹⁷.

Покликаючись на антипольські акції УПА, німці перекидали на Волинь польські жандармські частини з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до дій не лише проти УПА, а й проти місцевого українського населення. Як свідчив на допиті 13 січня 1946 р. колишній учасник оунівського підпілля Михайло Польовий, наприкінці 1942 р. на Волині «почали організовуватись загони під назвою «бульбівці». На придушення загонів «бульбівців» німці почали кидати поліцію з Польщі і поліцію Волині, які переважно складалися з поляків. Водночас німці почали видавати зброю польському чоловічому населенню, яке мешкало на Волині. Ця обставина викликала репресії у відповідь з боку «бульбівців», до яких стихійно приєдналися загони УПА»¹⁸.

На думку українських дослідників, все це стало головним мотивом для започаткування і продовження антипольської акції на Волині у 1943–1944 рр., адже українських політичних керівників не могло не насторожити те, що місцеві поляки, всіляко намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної влади, прагнули тим самим забезпечити умови для збереження свого впливу на цих землях. Саме таку ситуацію навесні-влітку 1943 р. зафіксували добре обізнані радянські розвідувально-диверсійні групи, німецькі функціонери і представники місцевої української громади¹⁹.

Характерно, що стратегію проникнення в адміністративний та господарський апарат польське підпілля зберегло і після того, як нацистів було вигнано за межі Західної України. Так, 30 червня 1944 р. виконуючий обов'язки начальника Управління НКГБ по Тернопільській області Володимир Майструк у доповідній записці на ім'я С.Савченка, повідомляючи про викриті польські підпільні структури, писав про Трембовлянський повітовий комітет організації «Озон». Його члени «почали всіляко пробиватися на керівні посади до різних радянських установ і організацій, надаючи у цьому одне одному допомогу і на сьогодні вони зайняли ті чи інші керівні посади у радянських, торговельних і господарських установах і організаціях у м. Трембовля... У ході розробки зазначених осіб встановлюються факти, що вищезгадані націоналісти, до яких примикають також ксьондзи польського костюлу Шетельницький і Левандовський,

підтримують між собою тісний зв'язок, провадять активну націоналістичну пропаганду, суть якої полягає в тому, що як вони заявляють, невдовзі за сприяння Англії і Америки буде відновлено «Велику Польщу» у межах кордонів до 1939 року, а Червона Армія під тиском союзників очистить території Західних областей України і Білорусії»²⁰.

5 липня 1943 р. С.Савченко надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій зроблено цікавий (як для керівника держбезпеки УРСР) висновок: основні плани поляків в Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно, оскільки поляки усілякими методами проникали у державний, адміністративний і торговельний апарат німецької влади. Для чого? Щоб зберегти той плацдарм, який би дозволив забезпечити ключові впливи на західноукраїнських землях після розгрому Німеччини, не віддавати ці землі²¹. І це при тому, що польська людність на Волині становила не більше 16% населення.

Архівні джерела підтверджують, що німці використовували боротьбу між поляками і українцями у власних розрахунках, оскільки це відволікало увагу населення від спільних завдань боротьби з нацизмом, а на загал сприяло знищенню народу на окупованій території.

Свою гру вів не тільки Берлін, а й Москва. Документи відбивають численні факти співпраці поляків з радянськими партизанами. Польське населення співпрацювало з розвідувально-диверсійними групами, які робили своїми базами польські поселення, примушували мешканців допомагати, в тому числі і продовольством. Ба більше, поляків інколи залучали до розвідницької та диверсійної антинімецької діяльності, а також до акцій проти УПА, зокрема, у складі «винищувальних загонів». Як констатувалося в одному з оунівських документів, «з весною 1944 р. ми є свідками спільних дій (хто повірив би) націоналістичних АК і АЛ (Армія Людова) з большевицькими бандами. Перед, очевидно, серед них вели москалі, яких поляки стали безвольним знаряддям»²².

Разом з тим документи відбивають й інші факти. 2 квітня 1944 р. у доповідній записці до НКГБ «Про діяльність польських націоналістичних формувань» повідомлялось про діяльність «Тасмної Армії Польської» («ТАП»), яка діяла під керівництвом Польського екзильного уряду у Лондоні: «На території к(олишньої) Польщі і Західній Україні керівництво здійснює т.зв. «Крайова делегатура» (відомості про «Крайову делегатуру» надходять вперше), центр якої знаходиться у м. Варшаві...

В період окупації у Рівненській області довгий час діяв збройний загін «ТАП» під командуванням капітана кол(ишньої) польської армії Булат.

Булат на початку своїх дій керував польською самообороною у селі Вирка, що у 4 км від с. Гута-Степанська Рівненської області, але внаслідок розгрому українськими націоналістами вказаної самооборони відійшов... в район Сарни-Костопіль...

З серпня 1943 р. загін Булата почав більш активно виявляти вороже ставлення до радянських партизанів, були випадки вбивства і роззброєння»²³.

Ще одна важлива тема, що її дозволяють піднімати документи ДА СБ України, це — **географія польсько-українського конфлікту**. Як відомо, наприкінці 1943 і на початку 1944 рр. конфлікт переноситься на Галичину, а у 1944 р. розпочалися антиукраїнські акції на Холмщині. Документи віддзеркалюють нищення українських сіл і загибелі на Холмщині майже 3000 українського мирного населення²⁴. Архівні джерела відбивають також одну з найвідоміших «деполонізаційних» акцій — знищення села Гута Пеняцька на Львівщині. За матеріалами радянської спецслужби, тут було знищено понад 700 осіб, спалено 120 будинків²⁵.

Ось уривок із протоколу від 21 квітня 1944 р. із свідченнями мешканки села Сагринь на Грубешівщині Анастазії Шуфель. Вона описує входження в село поляків і те, як вони з родиною втекли до сховища. Однак їх розшукали, ніби знали, де схрон: «Батько вийшов із схрону й попросив, щоб дарували життя та залишили родину. Вони обляли його вульгарно: «курва ваша маць, виходзіць, ми вас помордуємо, бо ви наших поляків мордуєце»... Вийшло ще двох мужчин, мого чоловіка кузин і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця вісімдесятилітня бабуса з дволітньою внучкою. Моя донька 12-літня на вид бандитів зімліла. Бандити наказали батькові віділляти її водою. Батько віділлєв і дівчина прийшла до себе. Просила, щоб дарувати її життя і знов зімліла. Бандити знова наказали її відрятувати. Знову прийшло дівча до свідомості. Просила, щоб дарувати її життя, бо вона молода і хоче жити. На цей раз я вийшла із сховища і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми нічого не винні, що ми тут живемо. Один з бандитів промовив: «ми їдзєми паресет кілометрув ту до вас жеби вас вишисткіх вимордоваць до ногі». В тому часі бандити стрілили в могого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина могого чоловіка, а сусід вспів втекти.

Тепер приступили до моєї донечки, яка кинулась до мене на шию, просила простити її все. Цілувала мене, просила попросити батька, ще раз звернулася до бандитів і просила помилування, але дістала кулю в шию. Я кинулася її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Дістала я три кулі... Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець і кинулася до бабусі. Вбили її... Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час зібрала всі свої сили, встала попрощалася з донечкою, яка була мертва і поволі пішла до схрону»²⁶.

Збереглося багато архівних свідчень про те, що села, які були базою для УПА або оунівського підпілля (або були запідозрені у цих «гріхах») піддавалися репресіям з боку поляків. І тут є чимало цікавих аспектів. Зокрема, зафіксовані обставини, коли радянським військовим доводилось

захищати українське населення від нападів польських військових. Так, у спецповідомленні начальника відділу контррозвідки «Смерш» 6-ої армії полковника Горюнова начальнику відділу контррозвідки НКО Львівського воєнного округу генерал-майору Попереці від 31 жовтня 1944 р. було зазначено, що 30 жовтня до керівника одного з підрозділів «Смершу» звернулись дві жінки з села Дениска. Вони розповіли, що у селі знаходиться озброєний загін поляків, які грабують і вбивають селян.

До села надіслали групу вояків, які встановили, що «до села приходила автомашина з військовослужбовцями польської армії, польською міліцією і цивільними особами польської національності. Прибулі забирали у мешканців села корів, коней, харчі та різні речі. Крім того, по-звірячому вбили одного мешканця села Дениска, а іншого сильно побили»²⁷.

Як з'ясувалось, на чолі 15 військовослужбовців польської армії був капітан Авенір Ніколаєв, були також 6 співробітників польської міліції міста Ярчув на чолі з начальником міліції Йосипом Вавро і 5 цивільних поляків. Ніколаєв свідчив, що він є на службі у 6-ій польській стрілецькій дивізії на посаді заступника командира 3-го батальйону 18-го стрілецького полку. Цей батальйон дислокується у Томашуві і використовується для охорони штабу 3-ої польської армії. 30 жовтня Ніколаєв одержав наказ командира батальйону капітана Обухова виїхати до села Дениска. По дорозі вони «прихопили» ще польських міліціонерів і цивільних осіб. Далі у документі зазначалось: «Допитом Ніколаєва встановлено, що по прибуттю до села Дениска ті, хто приїхав, розсипались по ньому і почали у місцевого населення відбирати тварин, продовольство і особисті речі, а також вбили одного мешканця села Дениска, а іншого сильно побили»²⁸.

Йосип Вавро свідчив, що він «як начальник міліції, не мав розпорядження вищого начальства про виїзд до села Дениска, поїхав із озброєною силою з метою грабунку і розбою...»²⁹. Все закінчилось тим, що речі і тварин селянам повернули, а затриманих скерували до відділу «Смерш» у місті Рава Руська.

Однією з ключових і активно дискутованих тем у контексті обговорення польсько-українського конфлікту є тема **наявності тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався**. Спираючись на джерела з ДА СБ України, ми можемо і у цьому випадку рішуче відкинути тезу про чиюсь односторонню провину.

Відомо, що у затвердженому у вересні 1942 р. генералом Грот-Ровецьким плані бойової діяльності польського націоналістичного підпілля повстанці розглядались як додатковий противник поляків. Саме тому визнавалась можливість збройної боротьби з ними у місцях компактної дислокації польських сил, що і сталося³⁰. Наказом головного коменданта АК генерала Т.Комаровського («Бур») від 4 серпня 1943 р. було започатковано тотальну «відплатну акцію» проти українців, внаслідок якої, зокре-

ма, на території Грубешівського і прилеглої до нього ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько 150 українських сіл, в яких мешкало близько 15 тисяч осіб³¹.

Безпосередньо такого роду акціями займалися ліквідаційні загони Армії Крайової (АК), перед якими було поставлено такі завдання: «1) За наказом інспекторату «АК» виконувати терористичні акти щодо політичних супротивників «АК».

2) З метою фізичного знищення українського населення здійснювати збройні напади на українські села»³².

Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (маловідомі дотепер) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій. Наприклад, в одному із свідчень зазначалось: «Напади на українські села здійснювались за ретельно розробленим планом з включенням до ліквідаційного загону в якості провідника когось з поляків — мешканців села, на яке планувалось здійснити напад.

В нічний час загін входив до села, у вікна однієї частини будинків, в яких мешкали українці, кидали гранати, а другу частину будинків підпалювали. Коли мешканці вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційних загонів їх розстрілювали з автоматів і гвинтівок»³³.

І ще одна цитата: «Ми не з'ясовували, хто це, діти, жінки чи старі, всіх відправляли на той світ»³⁴.

З іншого боку, документи ДА СБ України відбивають дії керівників українського націоналістичного руху. Рішення про усунення або екстермінацію польського населення ухвалювались на рівні Крайового Проводу бандерівської ОУН і Головного Командування УПА. У жовтні 1942 р. у Львові відбулася Перша військова конференція ОУН. Про неї практично не збереглося ніякої докладної інформації. Однак з оперативного повідомлення, що було надруковано 23 листопада 1944 р. у одному примірнику (фактично це була інформація особи із середовища ОУН, яка співпрацювала з комуністичною спецслужбою), можна скласти уявлення про те, що обговорювалось і вирішувалось на цій конференції, яку відкрив Микола Лебедь («Орест»). Він підкреслив, що скликав цю конференцію за наполяганням військових референтів ОУН, що скликано її вперше з огляду на умови війни.

На конференції було поставлено завдання у зв'язку з початком збройної боротьби за самостійність «за будь-яку ціну» розв'язати питання національних меншостей. Ось як виглядали рішення конференції у згаданому оперативному повідомленні: «1. Російських нацменів взагалі слід залишити у спокої, оскільки вони на Україні зжилися з народом і не являють загрози... А російських активістів, які борються з українцями, слід знищувати, попередньо взявши їх на облік, переважно у маленьких містах, бо вони є ворогами українців.

2. Євреїв не слід винищувати, але виселити з України, надавши їм можливість дещо вивезти з майна. Рахуватися з ними потрібно, оскільки вони мають великий вплив у Англії і Америці.

3. Поляків всіх виселити, надавши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, оскільки їх також будуть захищати Англія і Америка. А тих, хто не захоче виїздити — знищувати. Найактивніших ворогів і серед них всіх членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік їх буде взято завчасно районним і повітовими військовими командами. Знищенням буде займатись жандармерія і у окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено.

4. Мадьяр, чехів і румун не чіпати, пам'ятаючи про ліквідацію Західного фронту.

5. Інших нацменів СРСР не чіпати. Вірменів трактувати так само, як євреїв, пам'ятаючи, що вони віддані люди Росії»³⁵.

Відомим і часто цитованим на сьогодні джерелом щодо директивних документів про винищення поляків є свідчення командира Військової округи УПА «Турів» Юрія Стельмашука, які він дав на допиті 28 лютого 1945 р. Він згадує, що у червні 1943 р. представник Центрального Проводу ОУН «Клим Савур» передав йому усну секретну директиву про винищення польського населення, яке мешкало на території західних областей України³⁶.

У ДА СБ України збереглося багато свідчень того, як саме виконувалися такого роду вказівки. Серед них свідчення колишніх учасників УПА. Так, на допиті 3 січня 1945 р. Василь Горбатюк зазначав, що навесні 1943 р. було здійснено розправу із мешканцями села Горичі: «За наказом станичного Гродіюка я ходив палити будинки, що належали полякам. Всього я спалив три будинки у селі Болеславка. Крім того брав участь у облаві на поляків у селі Горичі. Під час облави було вбито близько 38 осіб. Особисто я пострілами з гвинтівки вбив двох поляків. У більшості випадків вбивства поляків здійснювались лопатами, сокирами, вилами тощо. Стріляти було заборонено, оскільки німці могли почути і затримати нас. Серед вбитих були жінки, старі і діти»³⁷.

1 березня 1951 р. був допитаний Іван Гринів, уродженець села Павлівка (саме того, де у липні 2003 р. зустрічались президенти Польщі і України). Гринів свідчив про те, як відбувалось нищення польського населення у його рідному селі на початку липня 1943 р.: «...Напали на польський костел, а у цей час була у костелі служба божя, де знаходились громадян польської національності до 200 осіб (за довідкою **Павлівської сілради від 21 червня 1951 р., там було понад 100 осіб.** — *Авт.*), старих і малолітніх дітей. Костел був оточений і почалось знищення громадян, було відкрито вогонь з кулемета у центральні двері і вікна, після чого було багато знищено тоді громадян і дітей, а яким вдалось втекти, то їх доганяли і вбивали на ходу»³⁸.

21–25 серпня 1943 р. відбувся Третій надзвичайний Великий збір ОУН. Важливі деталі про його роботу розповів вже згаданий М. Степаняк. На допиті 25 серпня 1944 р. він розповів про дискусію, що розгорнулася під час збору щодо «практичної діяльності УПА під керівництвом «Клима Савура», який здійснював масове знищення польського населення»³⁹. Степаняк розповів, що «на захист діяльності «Клима Савура» стосовно поляків виступали особливо різко «Горбенко», «Галина», «Іванів» і Шухевич. З критикою виступали я і «Рубан».

Оскільки на захист «Клима Савура» виступало все бюро «Проводу», «Великий збір» виправдав дії «Клима Савура», хоча у офіційних рішеннях конгресу це не було відбито... Були противники такого визначення, які вважали, що УПА скомпрометована своїми бандитськими діями проти польського населення...»⁴⁰.

Це засвідчує, що серед самих учасників українського руху не було одностайного схвалення антипольських акцій. Підтверджується це й багатьма іншими документами, що збереглися у ДА СБ України.

Нарешті, ще одна проблема — **масштаби польсько-українського протистояння**. Існує величезна розбіжність в оцінках чисельності жертв. Упродовж 2003 р. у засобах масової інформації і в публікаціях в Україні називались такі цифри: польські жертви — від 80 до 18 тисяч; українські жертви — від 100 до 18 тисяч. У польських засобах масової інформації та інших публікаціях домінувала цифра 100 тисяч поляків, які стали жертвами.

Жодна з цифр не є остаточною і достеменно доведеною. До того ж в публікаціях українських дослідників обґрунтовано вказується на те, що коли у лютому 1945 р. Уїнстон Черчілль у радіозверненні повідомив поляків, що за основу східного кордону Польщі взято «лінію Керзона», багато хто залишив Волинь. Через це встановити, хто загинув під час насильства, а хто емігрував, практично неможливо.

Звертає на себе увагу і той факт, що обидві конфліктуючі сторони прагнули перекласти провину одна на одну. Документи ДА СБ України дають дуже багато підтверджень цьому. І в польських, і в документах ОУН і УПА йдеться про «відплатні акції» та «оборону» населення, а відтак обидві сторони подають ті цифри, які відповідно вигідні кожній.

Насправді не існує якоїсь «узагальненої» статистики. В усякому разі, вона не присутня в архівних джерелах комуністичної спецслужби. Натомість в них можна віднайти фрагментарні цифрові дані. Наприклад, серед вилучених оунівських документів є витяг з протоколу зустрічі Митрополита-Адміністратора Святої Православної Автокефальної Церкви Полікарпа з генерал-комісаром Волині–Поділля Шене, яка відбулася 8 травня 1943 р. «По нашим підрахункам, — стверджував Шене, — до цього часу вбито около 15000 поляків»⁴¹. У протоколі допиту згаданого Ю. Стельмашука

йдеться про винищення у серпні 1943 р. понад 15 тис. польського населення у Ковельському, Седлещанському, Мацієвському і Любомльському районах⁴².

Один з українських дослідників вважає, що «ретельний аналіз документів спростовує ті цифрові викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Документи з українських архівів, які вводяться вперше до наукового обігу, дають можливість оцінити... реальну кількість втрат з обох сторін...»⁴³. Те, що відкриті в останні роки в Україні архівні документи уточнюють, а в ряді випадків показують неправдивість даних, якими оперують деякі польські автори, це — правда. Однак стосовно реальної кількості жертв твердження цитованого автора, на жаль, все ще слід вважати риторикою. Немає такої цифри, що була б достеменно підтверджена. Цю кількість ще належить встановити.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що документи ДА СБ України, що стосуються волинської трагедії 1943 р. і подальшого польсько-українського протистояння, ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення і інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього процесу. Архівні джерела показують, що криваве протистояння було детерміноване польським і українським обоюстороннім екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні і це — як і будь-яке насильство — підлягає засудженню.

Окремо слід акцентувати увагу на гострій необхідності публікації згаданих документів з ДА СБ України, щоб зробити їх надбанням якнайширшого кола дослідників. Саме це завдання покликаний розв'язати (бодай почасти) 4-й том спільної польсько-української серії «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів служб спеціальних», присвячений саме цій проблематиці.

Безумовно вітаючи сам факт підготовки цього тому, слід підкреслити виняткову важливість подальшої польсько-української концептуальної дискусії навколо подій 1943–1944 років. Дискусії, що має спиратися на ретельне, всебічне і критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми.

Примітки

¹ Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща «Про примирення — в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 15 липня.

² Див.: Волинь і Холмщина, 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003. — 813 стор.;

Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К., 2003. — 576 стор.

³ *Ісаєвич Я.* 1943 рік у пам'яті поляків і українців // День. — 2003. — 15 березня.

⁴ Цит. за: *Шаповал Ю.* Чи подолано «волинський синдром»? // День. — 2003. — 15 березня.

⁵ Див.: Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 122–198.

⁶ Там само. — Арк. 171.

⁷ ДА СБ України, Рівне. — Спр. С-6. — Т. 1. — Арк. 363.

⁸ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 37.

⁹ Там само. — Т. 84. — Арк. 226.

¹⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 42. — Пор. 6. — Арк. 99.

¹¹ Там само. — Спр. 372. — Т. 4. — Арк. 141.

¹² Див.: *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. — К., 1999. — С. 225.

¹³ ДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 87. — Пор. 19. — Арк. 146, 146 зв.

¹⁴ ДА СБ України, Луцьк. — Спр. 1098. — Арк. 13.

¹⁵ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 32. — Арк. 73.

¹⁶ Цит. за: *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 68.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 4. — Арк. 236.

¹⁹ Див.: *Льюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди. Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів // День. — 2003. — 3 квітня; *Льюшин І.* До питання про волинську трагедію 1943–1944 рр. // Український історичний журнал. — 2003. — № 3. — С. 120.

²⁰ ДА СБ України. — Ф. 73. — Оп. 1. — Пор. 84. — Арк. 58, 58 зв.

²¹ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Ч. 1. — Спр. 227. — Арк. 56–74. Докладний аналіз цього документа див.: *Льюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. — К., 2003.

²² ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 55.

²³ ДА СБ України, Рівне. — Спр. С-6. — Т. 1. — Арк. 299.

²⁴ ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 291.

²⁵ Там само. — Ф. 26. — Оп. 2. — Пор. 2. — Арк. 208–211.

²⁶ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 230.

²⁷ Там само. — Ф. 71. — Оп. 4. — Пор. 5. — Арк. 50.

²⁸ Там само. — Арк. 50 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Див.: *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. — С. 225.

³¹ Див.: *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Голос України. — 2002. — 12 листопада.

³² ДА СБ України, Львів. — Спр. 19159. — Арк. 23–24.

³³ Там само. — Арк. 26–27.

³⁴ ДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 42. — Пор. 7. — Арк. 74.

³⁵ Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 37–38.

³⁶ Там само. — Ф. 65. — Спр. 49532. — Т. 1. — Арк. 168.

³⁷ ДА СБ України, Луцьк. — Спр. 20624. — Арк. 85–89.

³⁸ Там само. — Спр. 17850. — Арк. 15.

³⁹ ДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. 49532. — Т. 1. — Арк. 46.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 45.

⁴² Там само. — Ф. 65. — Спр. 49532. — Т. 1. — Арк. 168.

⁴³ *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни... — С. 89.

*Валерій Єфименко
(Київ)*

ВНУТРІШНЬООРГАНІЗАЦІЙНА БОРОТЬБА В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І РОЛЬ В НІЙ СПЕЦПІДРОЗДІЛУ ОУН(Б), 1940-ві рр.

Питання про участь і роль спеціального підрозділу під назвою «референтура СБ (Служба безпеки)» Організації українських націоналістів (Бандери) у внутрішньоорганізаційній боротьбі спочатку з представниками іншої течії оунівського руху — ОУН(Мельника), а у подальшому з «ворожими елементами» у власному середовищі є цікавим з багатьох точок зору та все ще маловивченим. Діяльність утаємниченої структури бандерівців привертає увагу як фахівців, істориків, так і широких кіл громадськості, для яких минуле і сьогодення України нерозривні, сприймаються ними як єдиний ланцюг історичних подій. Тому існує нагальна потреба пізнавати і об'єктивно оцінювати все, що мало місце в історії нашої Батьківщини, особливо деякі її суперечливі сторінки. До останніх можна віднести події Другої світової війни та повоєнного часу в західному регіоні нашої країни, пов'язані з боротьбою українських націоналістів за встановлення Української самостійної соборної держави (УССД).

Вивчення, аналіз і узагальнення маловідомих документів з історії СБ ОУН(Б) певною мірою допоможе сформувати неупереджене ставлення до діяльності націоналістичного підпілля бандерівського напрямку та окремих його підрозділів. В цьому плані неабиякий інтерес представляє діяльність спецпідрозділу ОУН(Б), зокрема його участь в усуненні всіляких перешкод на шляху укріплення та розширення організаційної мережі ОУН(Б).

Беручи до уваги засоби, форми та методи, якими користувались представники спецпідрозділу, їх чисельність та характер виконуваних ними завдань, з певною долею умовності можна сказати, що вищезазначена боротьба-